

סקירת ספרים

חדשות וקורות הימים: מחקרים בתולדות העיתונות והתקשורת העברית והיהודית

גדעון קוץ, תל אביב: הספריה הציונית, המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית על שם אנדראה וצ'רלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב, תשע"ג/2013, 216 עמודים

רפי מן*

מה סוד קסמם של הגוויילים הישנים שבהם מתועדות עלילותיהם של יהודים בערי בירה במרכז אירופה ובעיירות נידחות במזרחה של היבשת? מי מתעניין כיום, בעידן התקשורת החדשה, המידית והעכשווית, באותם עולמות רחוקים, כרונולוגית וגאוגרפית, שהונצחו באמצעות טכנולוגיה מיושנת, שעוד רגע תחלוף מהעולם? מסתבר שגם "גיליונות מצהיבים בעיצוב פרימיטיבי, כתובים בשפה מצחיקה וארכאית" יכולים להפוך לנושא מרתק למחקר וללימוד ההיסטוריה. מי שמחפש עדות לכך יוכל למצוא אותה בספרו החדש של גדעון קוץ, הכולל 14 פרקים מתולדות העיתונות העברית והיהודית.

פרקי הספר עוסקים בעיתונים ובעיתונאים בולטים; בסוגיות כצנזורה והתמודדות עמה, כטיפול בחדשות חוץ, כמאבק בין "עממיות" ל"אובייקטיביות"; בדרך הסיקור של אירועים מרכזיים בעולם היהודי כמשפט דרייפוס או של התרחשויות עולמיות כחנכתו של מגדל אייפל; בשימוש הציוני בעיתונות לצורכי הסברה ודיפלומטיה ציבורית, ועוד.

הספר עוסק בעידן תקשורתי שונה לכאורה לחלוטין מזה של ימינו, אבל התמונה העולה מבין דפיו מובילה למסקנה הפוכה דווקא. חרף פער השנים,

* ד"ר רפי מן (rafimann@gmail.com) הוא מרצה בכיר בבית הספר לתקשורת באוניברסיטת אריאל ועמית הוראה במחלקה לתקשורת ועיתונאות באוניברסיטה העברית, ירושלים.

הטכנולוגיות והתרבויות, חלק ניכר מהבעיות המטרידות כיום אנשי תקשורת, גם זו האלקטרונית, העסיקו מו"לים ועיתונאים יהודים כבר במאה התשע-עשרה. בעת קריאת הספר מתחזק הרושם כי לקביעתו של מרשל מקלוהן, "המדיום הוא המסר", אפשר לצרף גם את האמירה: "עיתונות היא עיתונות".

כעתה כן גם אז היו: תחרות עזה בין עיתונים, חיפוש מתמיד אחר מקורות הכנסה, קושי בהגדרת קווי התיחום בין דיווח "אובייקטיבי" לשילוב דעות בטקסטים העיתונאיים, מחסור בכותבים טובים ובעורכים איכותיים, ניידות של עיתונאים מעיתון לעיתון, נזקים העלולים להיגרם לעבודה המקצועית בשל הגברת תדירות ההופעה, מאבק בצנזורה, דרכים להגברת התפוצה ולשימור הקוראים, רצון לדווח ולהביע דעות מול הצורך לשרת את התנועה הלאומית על גווניה – וזוהי רק רשימה חלקית של נושאים העולים בפרקי הספר.

כך גם המתח המתמיד בין העיתונות האיכותית לזו הפופולרית, שימיו כימי העיתונות, והתהליך המכונה כיום "טבלואידיזציה", ה"הצהבה" של התקשורת, נושא הזוכה לטיפול נרחב בחקר התקשורת בשנים האחרונות (Zelizer, 2009). כך, למשל, הגיב י"ל גורדון בדפי המליץ בשנת 1886 על סגנונו החדשני של היום, חלוץ היומונים העבריים, שעורכו, יהודה לייב קנטור, שילב בו גם חדשות כלליות מן העולם:

מה יתן לנו ומה יוסיף, למשל לדעת, כמה מן הממרים נשא האפיפיור את ראשם ויעשם להגמונים, או מי מן המשחקים [...] בגלגל החוזר הנקרא "דולעטקא" בזבו כל ממונו ואבד עצמו לדעת? האם יש לנו צורך גדול לדעת את כל הנעשה לפנינו מן הקלעים בבתי תיאטראות וקרקסאות, איזה מן המשוררות עשתה חיל והצטיינה בשיריה וכמה עשתה פרחים ולויות חן ענקים לגרגרותיה וצמידים על ידיה הובילו לה מעגביה שיי? [עמ' 81].

העיצוב הגרפי של עיתוני סוף המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים עלול ליצור במבט ראשון רושם שגוי כאילו כולם עשויים מעור אחד. אך כשם שבמבט מרחוק מתקבעים בזיכרון הציבורי "יהודי מזרח אירופה" או אלה שחיו במרכז היבשת כישויות הומוגניות לכאורה, כך גם העיתונים משקפים מעל לכל את ההבדלים בין קבוצות, זרמים, מפלגות ותפיסות שונות בענייני דת ומסורת, השכלה וקדמה ועוד שורה ארוכה של עניינים. התיאורים ההיסטוריים המפורטים של קוץ מיטיבים להציג את חילוקי הדעות שהיו נשמת אפם של העיתונים, שנאבקו אלה באלה.

לעיסוק הפרטני, למשל, בהבדלי הגישות בין המליץ להיום יש חשיבות רבה לא רק להכרת שני העיתונים. הפערים והמאבקים בין המו"לים, העורכים

והכתבים של עיתונים שונים משקפים את ההתמודדויות והסכסוכים בציבור היהודי ומסרטטים תמונה חיה של הפסיפס האנושי המורכב של הקהילות היהודיות במאות הקודמות. עדות נוספת לכך שמתחת לרטוריקה המוכרת על אחדות ישראל היו הקהילות היהודיות מאז ומעולם מגוונות, מפוצלות ורבות קולות. בכך משמש הספר עדות נוספת לחשיבות חקר התקשורת להיסטוריוגרפיה של החברות והעמים שבהם פעלו או פועלים העיתונים, ולימים אמצעי התקשורת האלקטרוניים. הקריאה העיונית בעיתונים איננה תורמת רק לחקר התקשורת עצמה, ואף חורגת משימוש בקטעי עיתונות כמקורות היסטוריים.

מחקריו של קוץ משתלבים אפוא בגישה חדשה יחסית, הראויה לכינוי "היסטוריה תקשורתית" – התבוננות היסטוריוגרפית על תקופות ואירועים באמצעות חקר מערכות יחסים בתחום התקשורת. התבוננות כזאת מאפשרת לזהות, לנתח ולהסביר תופעות שמעניקות מידע ותובנות נוספות, מעבר לממצאים העולים ממחקרים המתמקדים בהיבטים פוליטיים, צבאיים או חברתיים. גישה זו יוצרת נדבך נוסף בגיוון המחקר ההיסטורי והעמקתו, כשם שהיסטוריה חברתית, תרבותית, מרחבית ועוד מעשירות את תמונת העבר ומחדדות אותה מעבר למה שהצטייר קודם לכן (מן, 2012, עמ' 16-17). בדרך זו בחרה גם טאשה אורן, שחקרה את הדיונים על הפעלת טלוויזיה בישראל בשנות השישים של המאה הקודמת. במבוא לספרה כתבה: "מטרתו בספר זה איננה הצגת ההיסטוריה המלאה והמקיפה של הטלוויזיה בישראל, אלא היסטוריה ישראלית באמצעות הטלוויזיה" (Oren, 2004, p. 2).

אחת הדוגמאות לתועלת שאפשר להפיק ממחקר כזה עולה מהפרק העוסק בצנזורה מחוץ ומבית, ובעיקר בתיאור דרך תפקודם של הצנזורים היהודים שפעלו בשירות השלטון הרוסי במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. רובם היו יהודים או יהודים מומרים, חניכי ישיבות שהצטרפו אחר כך לתנועת ההשכלה, דיברו עברית אך שלטו גם בעברית, מקצתם התנצרו מטעמי נוחות אך שלטו גם בעברית. בדרך כלל הם נטו, כדברי קוץ, "להיות קתולים יותר מהאפיפיור" (עמ' 29), כדי שלא ייחשדו חלילה כליברלים מדי בעיני השלטונות. אך כמו תמיד התמונה איננה אחידה. לעתים סיכנו צנזורים את עצמם כדי לסייע למחברים עיתונאים. כך עשה הצנזור הראשי ברוסיה, המומר ישראל לנדאו, כאשר התיר פרסום שיר על הפוגרום בקישינב בניגוד להוראת שר הפנים, ויאצ'סלב פלבה (עמ' 29-32). לצד ההקשר התקשורת הישיר, יש בחקר תפקודם של הצנזורים תרומה להעמקת המחקר על החברה היהודית ברוסיה, ובמיוחד על השכבה המשכילה, שרבים בתוכה חיפשו קשר לשלטון הרוסי בלי לנתק את הקשר עם העולם היהודי.

חלק מהמאמרים הנכללים בספר פורסמו במרוצת השנים בכתב העת קשר, היוצא לאור על ידי המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש אנדראה וצ'רלס ברונפמן באוניברסיטת תל-אביב. קוץ, חוקר תקשורת ותיק, משמש בשנים האחרונות עורכו של כתב עת זה. במבוא לספר מציין קוץ, בצדק רב, כי לקשר היה תפקיד נכבד בפריצת הדרך של חקר העיתונות היהודית והעברית אל התודעה האקדמית והציבורית בישראל. ראוי, עם זאת, להזכיר בקצרה כמה מהחוקרים שעסקו ועוסקים בהיסטוריוגרפיה של עיתונות זו, שליוותה את העולם היהודי בעולם ובישראל מאז ראו אור לראשונה באמסטרדם *Dinshtagische un Fraytagische Kurant* ב-1686 ו-*Gazeta de Amsterdam* ב-1672. כמה מהם עשו זאת עוד קודם שהתמסד מעמדו האקדמי של מחקר תולדות העיתונות היהודית והעברית. כך תיעד גצל קרסל, בין היתר, את תולדות העיתונות העברית בארץ ישראל (קרסל, 1964). אוסף העיתונות המפואר שלו, שאותו אסף וטיפח במשך שנים רבות, נמכר בשעתו למרכז אוקספורד ללימודים יהודיים.

במישור האקדמי תרמה גליה ירדני תרומה חשובה לחקר העיתונות העברית המוקדמת בארץ ישראל (ירדני, 1969). מנוחה גלבוע פרסמה שני לקסיקונים שבהם נכללו העיתוננים היהודיים שהופיעו מ-1691 ועד סוף המאה התשע-עשרה (גלבוע, 1986, 1992). יהודה סלוצקי ערך מחקר מקיף על העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה, השופך אור על צמיחתה של האינטליגנציה היהודית תחת שלטון הצארים (סלוצקי, 1970). משה פלאי חוקר את עיתונות תקופות ההשכלה (פלאי, 2011). נתן כהן מתמקד בחקר העיתונות, לצד הספרות, בפולין (כהן, 2003). תקצר היריעה מלפרט כאן את כל החוקרים שעסקו ועוסקים בנושאים אלה, אך חשוב לציין את תרומתם של החוקרים מרדכי נאור, עוזי אלידע ואורן סופר להתרחבותו של שדה מחקר זה ולהעמקתו – וכמובן גם גרעון קוץ עצמו. סביר להניח כי חקר העיתונות העברית והיהודית ימשיך להתפתח בשנים הקרובות, בין היתר הודות לנגישות הרבה שיש עתה לעיתוננים יהודיים ועבריים. נגישות זו מתאפשרת הודות לפרויקט הדיגיטלי המרשים של אוניברסיטת תל-אביב והספרייה הלאומית, "עיתונות יהודית היסטורית", www.jpess.org.il/, המאפשר לעלעל בדפיהם של עשרות עיתוננים בשפות שונות, לאתר שמות ומונחים ועוד.

ספרו של קוץ כולל שני פרקים המוקדשים לנחום סוקולוב, שלצד עבודתו העיתונאית מילא גם תפקידים בכירים בהסתדרות הציונית ואף היה נשיאה בשנים 1931-1935. סוקולוב כתב בשנת 1912 מסמך מפורט, שקוץ מגדירו "נייר העבודה האסטרטגי הראשון על הסברה ציונית", שנועד להתוות דרך ל"רכישתן של דעת הקהל והממשלה באנגליה" לסיוע לציונות. בטקסט המקורי עשה סוקולוב שימוש במונח *Propaganda*, אשר תורגם לימים בעברית ל"הסברה". אילו נכתב המסמך

מאה שנים מאוחר יותר היה זה בוודאי מתווה ל"דיפלומטיה ציבורית". הפעילות שביקש סוקולוב ליזום נועדה לכלול לא רק פרסומים בעיתונים אלא קשת רחבה של מהלכים שהיום נחשבים חלק בלתי נפרד מ"דיפלומטיה ציבורית", ובהם גם הוצאת קובץ של קטעים מספרי מלומדים נוצרים התומכים בשיבת יהודים לארץ ישראל, ועריכת תערוכות בבריטניה שבהם יוצגו חפצי אמנות מבית הספר לאמנות "בצלאל" בירושלים, "ואפילו קוניאק מארץ הקודש" (עמ' 165).

כותרת המשנה של הספר, "מחקרים בתולדות העיתונות והתקשורת העברית והיהודית", אפשרה לקוץ לחבוק בכריכה אחת מקבץ אקלקטי של מאמרים בנושאים שונים. כקובץ חיבורים אין הוא נדרש להציג שיטת מחקר אחת או להתמקד בתמה מסוימת. זו בהחלט בחירה לגיטימית, אך ראוי להתייחס לשני אפיונים הנכללים בכותרת משנה זו: עיתונות עברית ויהודית. כמעט כל הפרקים עוסקים בעיתונות עברית. העיתונות היהודית הנרחבת והעשירה בשפות שונות מוזכרת כמעט בחטף, ולא כנושא עיקרי, בשולי העיסוק בעיתונות העברית.

בפתח ספרו מציין קוץ כי לימודי התקשורת שהחלו בישראל בשנות השישים של המאה הקודמת, היו מעין "ממזר מקומי" של מחקר "התקשורת העולמית", כלומר זו האמריקנית. הסטודנט הישראלי, כותב קוץ, "היה יכול לקבל את הרושם שאת העיתונים שהוא קורא יום-יום בעברית ילדו ג'פרסון, הרסט, פוליצר וולטר קרונקייט, ושהם גדלו ועוצבו על ברכיהם של העורכים של שידורי הבחירות ברשתות הטלוויזיה האמריקנית".

היניקה מהשורשים האמריקניים הללו דחקה בדרך לשוליים את העיסוק בשורשיה העבריים של העיתונות הישראלית. היא גם יצרה רושם כאילו עמוד התווך של עיתונות באשר היא עיתונות היא תפיסת ה"עיתונאות אובייקטיבית", כדגל שמניף הניו יורק טיימס מאז 1896. ספרו של קוץ שב ומזכיר לקוראים כי מראשית דרכו לא היה העיתון היהודי כלי ביטוי הפתוח לכל דעה, העוסק בחיפוש האמת ומקפיד להביא נקודות מבט שונות ומגוונות. סוקולוב, ועמו מרבית המו"לים ועורכי העיתונים שקדמו לו, ובהם גם איש תקשורת מיומן כתאודור הרצל, ראו את העיתונים בעיקר ככלי חיוני – "חרב פלדה" כלשונו של הרצל – לקידום מטרות לאומיות, פוליטיות או חברתיות.

זו תזכורת בעלת ערך מנין הגענו עד הלום, בימים שבהם מתרבים המקוננים על "אג'נדות" סמויות וגלויות בתקשורת הישראלית. זו סיבה נוספת לכך שחדשות וקורות הימים תורם תרומה משמעותית להעמקת התמונה ההיסטוריוגרפית של העיתונות העברית במאות הקודמות: כאשר קוץ מפיח חיים חדשים בעיתונים ישנים הוא מאפשר לנו להבין טוב יותר לא רק את העבר – אלא גם את ההווה.

רשימת המקורות

- גלבוץ, מ' (1986). לקסיקון העיתונות העברית במאה ה-19, כרך א: ניצנים: 1691-1856. תל אביב, אוניברסיטת תל אביב.
- גלבוץ, מ' (1992). לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה. ירושלים: מוסד ביאליק.
- ירדני, ג' (1969). העיתונות העברית בארץ ישראל בשנים 1863-1904. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב והקיבוץ המאוחד.
- כהן, נ' (2003). ספר, סופר ועיתון: מרכז התרבות היהודית בוורשה 1918-1942. ירושלים: מאגנס.
- מן, ר' (2012). המנהיג והתקשורת: דוד בן-גוריון והמאבק על המרחב הציבורי 1948-1963. תל אביב: עם עובד ואוניברסיטת תל אביב.
- סלוצקי, י' (1970). העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה. ירושלים: מוסד ביאליק.
- פלאי, מ' (2001). דור המאספים בשחר ההשכלה: תרומתם הספרותית של חלוצי המאסף, כתב-העת העברי הראשון, להשכלה העברית בראשיתה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קרסל, ג' (1964). תולדות העיתונות העברית בארץ ישראל. ירושלים: הספרייה הציונית.

Oren, T. (2004). *Demon in the box*. New Brunswick and London: Rutgers University Press.

Zelizer, B. (2009). *The changing faces of journalism: Tabloidization, technology and truthiness*. New York: Routledge.